
IN MEMORIAM:
MIHAILO MARKOVIĆ

NEOBJAVLJENI INTERVJU: PRAXIS – KRITIČKO MIŠLJENJE I DELANJE

Tokom tri višečasovna razgovora, Božidar Jakšić je 19. januara 2009. godine u pismenom obliku postavio pitanja akademiku Mihailu Markoviću. Svojeručno pisane odgovore akademik Marković dao je Jakšiću 12. februara 2009. Oprema teksta, naslov, napomene i umeci u uglastim zagradama redakcijski su dodaci.

Božidar Jakšić: U prvoj knjizi *Juriša na nebo* (JNN I 54¹) pišeš da je Bledsko savetovanje bilo „odlučujući korak“ ka *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi (KLJŠ). Kao tek diplomirani student bio sam učesnik tog savetovanja. Bio sam impresioniran i mislim da je tvoja ocena tačna. Možda me sećanje vara, ali su u debati sa zastupnicima teorije odraza bili veoma aktivni Gajo Petrović, Danko Grlić i Ivica Foht. Drugu dvojicu sam zapamtio po veoma duhovitim „replikama“ sa glavnim zastupnikom teorije odraza akademikom Dušanom Nedeljkovićem. Ti si u tim raspravama bio nekako pasivan, mada su tvoja učešća na različitim skupovima kojima sam kasnije prisustvovao ili aktivno učestvovao bila uvek veoma aktivna i dinamična. Da li je moj utisak tačan i kako danas ocenjuješ vrednosti tog savetovanja?

Mihailo Marković: To savetovanje je označilo prelomnu tačku u razvoju naše filozofije i to u dva smisla. S jedne strane, to je bio definitivni poraz našeg dogmatizma, dakle dijalektičkog materijalizma sovjetskog tipa i teorije odraza. Istovremeno, na tom skupu je, na jugoslovenskom prostoru, doživela punu afirmaciju koncepcija stvaralačkog marksizma zasnovana na ranim radovima Marksa [Marx]. S druge strane, na Bledskom savetovanju se, kroz borbu protiv dogmatičara, stvorila grupa koja će tri godine kasnije pokrenuti *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu. Mi smo se sretali već celih deset godina pre toga, od 1950. do 1960, na raznim skupovima na Beogradskom i Zagrebačkom univerzitetu, zatim u Srpskom filozofskom društvu (koje je obnovljeno 1951. godine) u Hrvatskom i

¹ Mihailo Marković, *Juriš na nebo, Sećanja*, knjiga prva, Beograd: Prosveta, 2008.

Bosanskom filozofskom društvu koja su osnovana krajem te decenije (pedesetih).

Ja se ne sećam da sam u razgovorima na Bledu bio „pasivniji“ nego inače – imao sam jedan od uvodnih referata. Moguće je da sam bio manje oštar prema Dušanu Nedeljkoviću koga sam, kao svog profesora, svestranije poznavao nego zagrebačke kolege, i od koga sam prvi put čuo o Marksovim ranim radovima i o značaju kategorije prakse. Uostalom, on je prvi u Jugoslaviji govorio o „ograničenostima i jednostranostima kod Marksa i Engelsa [Engels]“ u jednom predavanju na Kolarčevom univerzitetu 1952. godine.

B.J: *Praxis* je nesumnjivo jedna od najznačajnijih institucija u kulturi, posebno filozofiji i sociologiji bivše Jugoslavije u drugoj polovini 20. veka. Jedan si od veoma „viđenih“ praksisovaca, posebno poznat u međunarodnim krugovima. Kako si „doživljavao“ *Praxis* u vreme njegovog postojanja, kako krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka, a kako danas, kada je to vreme za nama i deo kulturne istorije, da ne kažem arheologije? Imam, naime, utisak da u tvom osnovnom stavu ima izvesnih kolebanja: Za tebe je u jednom trenutku *Praxis* „primer angažovanog mišljenja“, u drugom „Sudbina *Praxisa* uopšte nije tragična“, ali je njegovo ukidanje „*Thanatos* na delu“! (Izabrana dela VIII, 430²) Onda naknadno postavljaš pitanja koja u vreme postojanja *Praxisa* nisi postavljao: zašto je *Praxis* organ FDH-a, zašto su u redakciji samo zagrebačke kolege (JNN I, 117)? Ja bih pitao zašto ti je to naknadno zasmetalo?

M.M: *Praxis* sam uvek podjednako doživljavao, od šezdesetih godina 20. veka do danas (januara 2009). To je bio izvanredan, smeo, kreativan časopis. Od njegovih doprinosa se naročito mogu izdvojiti dva: prvi je obogaćenje filozofske antropologije idejama o suštini čoveka i njegove delatnosti, o prirodni otuđenja i razotuđenja, tj o univerzalnoj ljudskoj emancipaciji, o humanizmu kao filozofskom pravcu. Drugi je doprinos političkoj filozofiji: teoriji revolucije, demokratije, nacije i nacionalnih odnosa itd. *Praxis* kao zajednicu doživljavao sam do osamdesetih godina kao uzorno jugoslovensku i internacionalističku zajednicu. Onda su neke činjenice počele da me demantuju.

Poznato je da smo mi u Beogradu izdavali časopis *Theoria*. Kad smo odlučili da izdajemo međunarodno izdanje svi su Zagrepečani došli u Beograd da nas nagovore da od toga odustanemo!

² Mihailo Marković, *Izabrana dela*, osam tomova, Beograd: BIGZ, GENES-S štampa, Prosveta, SKZ, 1994. Odsad, izdanje će biti označavno skraćenicom ID.

Tek tada su, kao kompenzaciju za naše odustajanje ponudili da s nama naprave zajedničku redakciju međunarodnog izdanja *Praxisa*.

Naravno da smo svi morali misliti i o tome zašto tek tada? Imali smo *jugoslovenski* časopis, zajedno smo u njemu saradivali, ali je to bio organ FDH i u redakciji su bili isključivo Zagrepčani. Zar to tebi danas ne smeta? Pravo pitanje nije zašto je to meni *naknadno* zasmetalo već kako to mi nije *odmah*, već 1963–1964 zasmetalo.

Činjenica je da, sem Rudija [Supeka], niko od Hrvata nije hteo da na bilo koji način učestvuje u *Međunarodnom Praxisu (Praxis International)* iako su svi članovi Međunarodnog saveta ostali isti, a ista je ostala i orijentacija: humanistički marksizam i demokratski socijalizam.

Desilo se zatim nešto u grupi *Čovek i sistem*³ krajem osamdesetih, što je sve nas u Beogradu (i Ljubu [Tadića] i Nebojšu [Popova] i Zagu [Golubović] i Svetu [Stojanovića]) odvojilo i od samog Rudija i Vesne [Kolarić-Kišur, supruge R. Supeka]. Nebojša je predložio u naše ime da se grupa založi za to da se Skupština Jugoslavije rekonstruiše tako da ona, pored Veća naroda, ponovo uključi i Veće građana, tako da se odluke donose saglasnošću oba veća. To je najpre kategorički odbio [Eugen] Pusić, a zatim za vreme ručka Rudi i Vesna. Argument je bio: u Veću građana bi Srbi mogli da preglasavaju Hrvate. Uzalud sam ja obrazlagao i da sve odluke koje se tiču nacionalnih odnosa mogu važiti samo ako ih donese i Veće naroda. Nismo se mogli složiti. Ljuba je bio toliko ogorčen da je, posle na ulici tako glasno psovao da mi je izgledalo da će nas na kraju milicioneri pohapsiti zbog kršenja javnog reda. To je bio kraj. Više se nismo ni čuli ni videli.

B.J: Ne znam da li si primetio – najviše si se od svih kolega, uključujući i Gaju, bavio filozofskim pojmom *praxisa*. *Praxis* definišeš kao centralni pojam kritički orijentisane filozofije, kao slobodnu, stvaralačku, umnu delatnost kojom se individua ostvaruje. *Praxis* je za tebe najtemeljnija filozofska kategorija koja ima svoju ontološku, gnoseološku i aksiološku di-

³ Reč je o projektu Rudija Supeka i Eugena Pusića koji je okupljao saradnike iz Zagreba, Beograda i Ljubljane, a povremeno i iz drugih jugoslovenskih centara. Formalni nosilac projekta bio je Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Grupa se sastajala nakon gašenja *Praxisa*, sve do kasnih osamdesetih godina prošlog veka.

menziju. Tome dodaješ da *praxis* isključuje nasilje (ID VIII, 152). Međutim, i pojam prakse definišeš na isti način, skoro istim rečima, samo ga nešto šire obrazlažeš. Shvatanje čoveka kao bića prakse smatraš filozofskom osnovom ljudskih prava (ID VIII, 240–246)! Da li su po tvom mišljenju pojam *praxisa* i pojam prakse istovetni (u engleskom praktično razlika ne postoji) ili preferiraš pojam *praxis* da bi se razlikovao od birokratskog i dogmatskog insistiranja na pojmu prakse?

M.M: Ja sam kao i ostali saradnici *Praxisa* upotrebljavao termin *praxis* kad god sam imao u vidu *normativni* pojam („*slobodna, stvaralačka*“ itd. delatnost) za razliku od *gnoseološkog* pojma prakse (delatnost menjanja i preobražavanja čovekove okoline) kao suprotnog od teorije (svesti, saznanja). Međutim nezgodno je trajno u svom jeziku upotrebljavati stranu reč (*praxis*) pa sam često umesto nje upotrebljavao našu reč *praksa* kad god je u kontekstu bilo jasno da se misli na *praxis*. Dakle, *gnoseološki* pojam prakse nije „birokratski i dogmatski“ – on je neophodan u teoriji saznanja. U tome smislu je Marks govorio o *praksi* kao „kriterijumu istine“.

B.J: Dejvid Kroker⁴ je uočio da pojam *praxis* određuješ normativistički. Da li smatraš ovo Krokerovo zapažanje tačnim? Tome bih dodao da, ne toliko kad je u pitanju tvoje određenje pojma *praxis* koliko kada je u pitanju pojam prakse, sa obaveznim instruktivnim nabranjima, tvoje određenje u izvesnoj meri mehanicističko. Moguće je da je u pitanju moj otpor sistematičnosti izlaganja i da nisam u pravu, ali me zanima tvoj komentar.

M.M: Naravno da se ni u kom slučaju ne može reći da je to određenje „mehanicističko“. Nije reč o tvom „otporu sistematičnosti“ izlaganja (koje je neopravdano jer je u filozofiji neophodno razlikovanje između delatnosti uopšte (prakse) i delatnosti koja je „slobodna, kreativna“ itd. (*praxis*). Otpor sistematičnosti je karakterističan za *postmodernizam*. Marksovo izlaganje je, razume se, vrlo sistematično – dovoljno je pogledati prvu knjigu *Kapitala*.

B.J: O *praxis*-grupi pišeš kao jedinstvenoj, ali dovoljno raznorodnoj, jugoslovenskoj a nacionalno heterogenoj, okrenutoj različitim izvorima. Takođe si mišljenja da *Praxis* nikada nije bio „zajednica istomišljenika“, mada su imali dosta zajedničkog: „Svi članovi *praxis* grupe bili su ubeđeni socijalisti, praktično angažovani“ (ID VIII, 527). Meni se čini da taj angažman ni

⁴ David A. Crocker, *PRAXIS and Democratic Socialism, the Social Theory of Markovic and Stojanovic*, New Jersey: Humanities Press, 1983.

po intenzitetu, ni po kvalitetu, a naročito ne po usmerenosti – nije bio ni približno jedinstven. Deo saradnika *Praxisa* je veoma vodio računa o tome „šta će drugovi reći“, bio angažovan i u političkim forumima, zauzimao značajna mesta u partijskom pa i državnom aparatu, a deo je bio autonoman i nije se mnogo osvrtao na zvanične stavove. Na primer, Gajo i Rudi u Zagrebu, Ljubu u Beogradu. Sveta je, na primer, svojom idejom o harizmarhu i harizmarhiji izazvao pravu buru konsternacije u političkom aparatu. Dakle, po mom, možda pogrešnom, mišljenju, praksisovci su se veoma različito odnosili prema stavovima političkih foruma i autoritetu političkih vođa. I sâm na nekoliko mesta u sećanjima pominješ Gajinu oštru polemiku sa Veljkom Valhovićem. Čak mu tiho prigovaraš da je bio preoštari u polemici sa Vlahovićem (JNN I, 140). Pomenuo bih i Nebojšinu polemiku sa [Dušanom] Dragosavcem, kao i Kangrginu polemiku sa Milentijem Popovićem i njegovo držanje u razgovoru sa Jurom Bilićem. „Kritiku svega postojećeg“ kao sintagmu u tvojim angažovanim radovima nisam primetio, a u obe knjige sećanja si je upotrebio svega dva puta i to potpuno skrajnuto. Zato bi me zanimalo kako određuješ svoje mesto u odnosu na političke autoritete u zemlji u vreme postojanja *Praxisa*, u vreme represije prema beogradskom delu grupe, kao i u vreme tvog političkog angažovanja devedesetih?

M.M: Nije deo saradnika *Praxisa* veoma vodio računa „šta će drugovi reći“, bio angažovan u političkim forumima itd. To je bio samo Predrag Vranicki. Niko od ostalih Zagrebčana, niko od Beograđana u periodu postojanja *Praxisa* (1963–1975) nije bio angažovan u forumima. U svakom slučaju, mi u Beogradu smo bili žešće napadani i 1975. godine bili isključeni s Univerziteta (što se u Zagrebu nije desilo). Takođe, nama su svima oduzimani pasoši (meni u dva maha) – što se takođe nikom u Zagrebu nije desilo. Po tome se, pre svega, mora ocenjivati stav prema političkim forumima a ne prema tome da li je neko samo dva ili više puta pomenuo „kritiku svega postojećeg“ ili ko je više ili manje oštari prema Veljku Vlahoviću (jedinom političaru koji je došao na neki naš skup).

U vreme *Praxisa* i represije prema beogradskom delu grupe ja sam, prema posotojećim policijskim izveštajima, smatran najopasnijim članom grupe.

Godine 1987. je u Beogradu došlo je do potpunog zaokreta. Ukinut je „verbalni delikt“, više nije bilo političkih zatvorenika, pozvani smo na saradnju, prestale su sve represivne mere. Naš Dobrica Ćosić je 1992. godine postao predsednik savezne države. I meni je to [Slobodan] Milošević nudio kao nešto kasnije i mesto pot-

predsednika savezne vlade. I jedno i drugo sam glat odbio. Ali bio sam uveren da postoje šanse da se naše ideje bar delomično ostvare i pristao sam da napišem (naš) program za SPS (kao što je From [Fromm] pisao program za Američku socijalističku partiju). Iz toga je sledilo da su me izabrali za potpredsednika SPS-a (1990–1992). Godine 1994. sam imao dugu polemiku s Mirom Marković a 1995. sam jako kritikovao Miloševića, zbog čega sam novembra 1995 bio razrešen svih funkcija u SPS-u.

B.J: U *Praxisu* je bilo moguće da članovi grupe govore kao „građani sveta“ i da jugoslovensku stvarnost cene „univerzalnim merilima“ (ID VIII, 533). Neki saradnici *Praxisa* su to načelo još za vreme postojanja *Praxisa* (Danilo Pejović, Mladen Čaldarović, Muhamed Filipović) odbacili i radikalno promenili to načelo, a neki su to učinili u vreme krize i raspada jugoslovenske države; nisu više bili „građani sveta“ niti su „univerzalnim merilima“ merili krizu, a naročito ratne prilike. Zaga i ja smo u jednoj polemici s tobom u *Gledištima* krajem osamdesetih tu promenu u nekoj formi primetili i kod tebe, a tvoje angažovanje u SPS-u je, bar za mene, bila potvrda da je reč o značajnoj promeni. U rukopisu druge knjige koju si mi blagonaklono stavio na raspolaganje i koji sam sa velikim interesovanjem pročitao, buniš se, na primer, što su te mnoge tvoje kolege i neistomišljenici smatrali „ideologom“ SPS-a. Priznajem da mi je nejasno kako drukčije nazvati čoveka koji je pisao Program te partije i kao potpredsednik bio „zadužen“ za formulisane njene idejne strategije. Molio bih te za komentar.

M.M: Mi se u *Praxisu* uopšte nismo sudarali s nacionalnim problemom. U principu, neko ne može voleti celo čovečanstvo i biti „građanin sveta“ – a ne voleti svoj narod, zajednicu iz koje je potekao, čiji jezik govori i gde je naučio etička i druga pravila društvenog ponašanja. Univerzalno i nacionalno može da ide zajedno. I to je ono što Zaga i ti nikada niste razumeli. Kad ti kažeš da je pisac programa jedne partije (kao Marks i From) – „ideolog“ pitam se da li si uzeo u obzir Marksovu definiciju ideologije kao lažne svesti. Dakle, pisac programa – da, ideolog – ne.

B.J: Unutrašnje napetosti u *Praxisu* su postojale skoro od početka, na primer, sukob sa Pejovićem, pokušaj da se u Filozofskom društvu Hrvatske *Praxis* „pacifikuje“, skandal oko nagrade Božidar Adžija⁵ itd. Spoljni priti-

⁵ Gajo Petrović i Milan Kangrga, kao i neki drugi naučnici i umetnici, dobili su 1966. nagradu „Božidar Adžija“ za izuzetne doprinose u kulturi. To je razljutilo Vladimira Bakarića, glavnog hrvatskog političara u to vreme, koji je pokrenuo

sak, naročito na beogradski deo praksisovaca pojačava se posle '68, mada i u Zagrebu nije bio beznačajan (Gajo je bio izbačen iz partije, on i Kangrga, za kojeg kažeš da uopšte nije bio angažovan '68, prekršajno kažnjeni itd.). Tvoje zapažanje da je tim spoljnjim pritiscima koji su bili jači u Beogradu, došlo do „očigledne asimetričnosti društvenog položaja“ (ID VIII, 167) – jeste prihvatljivo, ali se pitam da li je tačno da to „nije bila prepreka da se održi duh i puni život celine zajednice“. Čini se da je „praxis-grupa“, naročito njen beogradski deo, više rezultat spoljnog pritiska nego unutrašnje kohezije. Vranicki je, na primer, reizabran za rektora Zagrebačkog sveučilišta kada su vas u Beogradu najžešće gonili. (A upravo Vranickog izdvajaš kao uzornu figuru jer je „ostao dosledan ubeđenjima iz mladosti što se za neke druge prijatelje iz *Praxisa* na žalost ne može reći“. Uz veliko i stvarno poštovanje prema Predragu, ipak ne mogu da smetnem s uma da je zaista bio dosledan u jednom. Uvek se pitao, pošteno, jasno i javno „šta će drugovi reći“. Moguće da ti se ta doslednost dopada, tim pre što veoma ceniš vlastitu doslednost – čak se smatraš „apologetom doslednosti“ – ali tu ne može biti reč o onome čemu težiš – poziciji kritičkog intelektualca. U tom ludilu je bilo nekog sistema; egzemplarna represija nad praksisovcima imala je, između ostalog, kao cilj da se zastraše široki slojevi inteligencije, ali i ostalih građana širom Jugoslavije. Kakvo je tvoje mišljenje o ovom problemu?

M.M: Da Kangrga nije bio angažovan 1968. pričala mi je tada Asja [Petrović, supruga Gaje Petrovića⁶]. Ona je bila ogorčena što su tada svi ostavili Gaju samog.

Ja nikada nisam držao Vranickog za „uzornu figuru“. On je zaista želeo da ostane u relativno dobrim odnosima sa „drugovima“. Ali je činjenica da se on nije menjao kao neki drugi koji su kao „marksisti i socijalisti“ otišli u desne partije.

B.J: Unutrašnju napetost u *Praxisu* izazvala je i pojava časopisa *Encyclopaedia moderna*⁷ (EM) i organizacija skupova u Cavtatu (jednogodišnji budžet cavtatskog skupa bio je veći nego desetogodišnji budžet Korčulanske ljetne škole, a sastav uredništva EM-a određivala su republička

kampanju protiv ove dvojice praksisovaca, tako da su im, nakon rasprave u Hrvatskom saboru juna iste godine, nagrade oduzete.

⁶ Gaju Petrovića i Milana Kangrgu je sudija za prekršaje u Zagrebu, juna 1968. godine, kaznio zbog aktivnog učešća u studentskim „lipanjskim gibanjima“, a Asja Petrović je u pismu B. Jakšiću ovaj navod akademika Markovića demantovala.

⁷ *Encyclopaedia moderna, časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse* bio je, zapravo, zamišljen kao kontrapunkt *Praxisu* i sredstvo širenja zvanične propagande. Prvi broj je izašao septembra 1966. godine.

rukovodstva). Kada se Gajo vajakao da saradnja sa EM-om (Vranicki, ti, [Miladin] Životić, na primer) nije izraz lojalnosti prema *Praxisu*, nazvao si ga „sektašem“. Bilo ti je žao „što i nehotično zadaješ udarce svojim najboljim prijateljima“ i pitaš se da li je opravdano „u životu hodati kao po jajima da se ne bi povredila nečija sujeta i narcisoidno identifikovanje s bilo kojim objektom, ma koliko vrednim“ (JNN I, 258). Vrlo brzo si ustanovio ono što su Gajo i Rudi znali od početka – da je Ivan Supek notorni nacionalist, mitoman i fabulant. Pismeno si dao ostavku, što ostavlja veoma dobar utisak. Istina, na drugom mestu si svoju saradnju sa Ivanom Supekom objasnio željom za afirmacijom filozofije prirode za koju praksisovci nisu imali interesovanja. Da li i sada misliš da je Gajo u toj stvari bio „sektaš“ ili je možda na vreme video ono što ćeš i sam kasnije utvrditi?

M.M: Represija nad praksisovcima *nije* bila „egzemplarna“ i niko nije bio hapšen, a u Zagrebu čak nikom nije oduzet pasoš ili radno mesto. Cilj te represije je u Beogradu bio da nas potpuno izoluju, a u Zagrebu čak ni to, već samo da se prekine s dotadašnjom delatnošću oko *Praxisa* i Korčule!

B.J: Tim povodom još jedno pitanje: razumem i smatram značajnom tvoju kritiku nacionalnog osvešćenja i nacionalne ostrašćenosti Ivana Supeka. Međutim, govoriš i o vlastitom nacionalnom osvešćenju, čak od dečaćkih dana (razgovor s ocem, na primer, ili jedan odeljak u JNN, knjiga prva, str. 79, koji si naslovio „Početak nacionalnog osvešćenja“). Nisam primetio da si tako strog prema sebi, kao što si s razlogom bio prema Ivanu Supeku. Ivan Supek je do smrti bio veoma uvažavan u nacionalnom establišmentu, postao je i predsednik HAZU-a [Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti], a i ti si ovde, u nacionalnom establišmentu bio izuzetno uvažavan. Kao istaknuti član SPS-a [Socijalističke partije Srbije] učetvovao si i u naučnim skupovima koji su organizovali radikali! Imam u vidu da ste i jedan i drugi u novonastalim državama pominjani kao veoma prikladni kandidati za mesta predsednika svojih nacionalnih država! Zašto njegov „nacionalni angažman“ kritikuješ, a svoj angažman u Srbiji u propagiranju SPS u rukopisu druge knjige sećanja smatraš kontinuitetom i „zlatnim dobom socijalizma u Srbiji“ (JNN II, 272). Da ne pominjem tvoje zalaganje za izbor Milana Martića na mesto predsednika Republike Srpske Krajine!

M.M: Kako možeš da porediš mene i Ivana Supeka koji je bio kandidat za predsednika proustaške Hrvatske (posle 1969)? U Beogradu smo i Ljubo i Sveta i ja postepeno postajali svesni toga da ni Hrvati ni Slovenci ni ostali više ne žele Jugoslaviju. Meni, Ljubi, Dobrici Ćosiću su to otvoreno rekli Slovenci već 1985. (kad

Miloševića još nije bilo). Ključni momenat samoosvešćivanja bila je Titova izjava 1964. da je on Hrvat (mislili smo da je Jugosloven).

Što se tiče radikala, uvek sam bio njihov idejni protivnik (oni su, na primer, bili za *potpunu* i *nasilnu* privatizaciju – o tome sam, baš na Filozofskom fakultetu, negde devedesetih, imao žestok okršaj sa Šešeljem). Ipak sam o [Tomislavu] Nikoliću i [Aleksandru] Vučiću mislio da su lično poštteni i dobri patrioti. U dva maha sam učestvo-
vao na naučnim skupovima koje su radikali organizovali (kao što sam u prošlosti učestvovala na skupovima koje su organizovali staljinisti, a nedavno na jednom koji su organizovali liberali Koste Čavoškog).

B.J: Na više mesta pominješ da si Gaju smatrao svojim najvećim prijateljem. Primetio sam da u mnogim svojim radovima Gaju ni ne citiraš, niti na neki drugi način pominješ. Pominješ i Gajinu sujetu, mada je Bog, ako ga ima, sujetu dosta ravnomerno podelio ljudima. Posmatraču ili savremenom istraživaču se čini da je vaše prijateljstvo bilo protkano i snažnom dozom rivaliteta. Da li je to pogrešan utisak?

Tvoj odnos s Gajom je bio očigledno vrlo blizak, ali i veoma složen. Primetio sam da od ideje da je čovek biće prakse koja vam je zajednička dalje idete u različitim pravcima: Gajo ide ka afirmaciji filozofije kao „mišljenja revolucije“ i ideji ljudske slobode, a dobar deo svog stvaralaštva posevećuje Hajdegeru [Heidegger]. (Tvoj komentar o dvadesetogodišnjem Gajinom bavljenju Hajdegerom je „nažalost“! Valjda si zaboravio da nije samo Gajo izabrao Hajdegera, nego i Hajdeger Gaju kao ličnost vrednu da mu poveri deo svoje literarne zaostavštine.) Ti se orijentišeš ka elaboraciji ideje samoupravljanja, kritici birokratije, odnosu etike i politike, istraživanju budućnosti i veliki deo svog stvaralaštva posvećuješ filozofiji kao struci. Na primer, pojam slobode ti više tretiraš kao pitanje struke, filozofije i društvene teorije, dok je Gajo pojam slobode tretira kao ontološko i egzistencijalno određenje čoveka. Autoriteti vlasti, i kada te progone, imaju u vidu tvoj nesumnjivi i veliki međunarodni ugled i računaju kako bi te „upotreбили“ (na primer u nastojanju da Tito dobije Nobelovu nagradu za mir). Ti si tu (zlo) „upotrebu čoveka“ s dobrim razlozima i indignacijom odbio, ali si kasnije prihvatio da igraš značajnu ulogu u partiji (SPS) koja je nastala, „izrasla“ iz SKS-a i SSRNS-a [Savez komunista Srbije, Socijalistički savez radnog naroda Srbije]. Taj svoj angažman smatraš „zlatnim dobom socijalizma u Srbiji“, a ja se pitam da li se partija koja likvidira levicu i levičare može smatrati levom partijom?

M.M: Gaju sam s pravom smatrao svojim najboljim prijateljem, čak i pošto smo se razišli oko *Praxisa* (Posle je njegovo mesto zauzeo Ljubo).

Nikad nisam mislio (kao ti) da prijatelji treba da se uzajamno citiraju. Ni Marks ni Engels se nikad nisu uzajamno citirali.

Gajo i ja smo o nekim stvarima imali različite poglede, uvek smo međusobno polemicali, već od pedesetih godina, pa do kraja. To nije nimalo uticalo na naše prijateljske odnose. Pretpostavljam da se ne bi moglo govoriti o „snažnoj dozi rivaliteta“. Nikad nisam voleo administrativne poslove, pa mi je sasvim odgovaralo da Gajo sve vreme bude glavni urednik *Praxisa*. Primetio si valjda da sam ja uredništvo *Praxis International* posle pet godina prepustio Sveti Stojanoviću.

Moj odnos sa Gajom uopšte nisam doživeo kao „vrlo složen“. Mi smo, naravno, u filozofiji išli različitim putevima.

Za tvoju informaciju, evo kako je Gajo izabrao Hajdegera (ne obrnuto! – Hajdeger je bio vrlo polaskan kad je saznao da Gajo misli da posveti njegovom celokupnom delu). Ja sam 1959. boravio na Klinici Rebro u Zagrebu, jer sam bio oboleo od hepatitisa. Gajo me je redovno posećivao i jednom me je obavestio da je odlučio da za temu svog postdoktorskog rada uzme Hajdegera. Jasno mi je bilo šta je bio razlog. Njega su Danko i Kangrga redovno ismejavali što je „pozitivist“ i bavi se tako nekim „verificiranjem“ i sličnim glupostima. Gaji je dosadilo i hteo je da im se revanšira na njihovom terenu – filozofiji egzistencije. Naravno da žalim što je Hajdeger Gaji uzeo sve preostalo vreme u životu.

Mogao bih ti dokazati da je SPS 1988–1992. zaista bio „leva“ partija. Druga je stvar što su sve leve partije u dosadašnjoj istoriji gonile ili čak likvidirale levičare. Imaš li ti neki izuzetak?

B.J: Tu se za mene kao istraživača otvara jedan značajan problem: pišeš s puno poštovanja i simpatija o kolegama i telima Filozofskog fakulteta i Univerziteta u Beogradu, ali i kolegama iz drugih delova Jugoslavije, kada su „osmoro“ nastavnika praksisovaca branili od političkog progona i birokratske samovolje. Kasnije si se s nekim ljudima koji su vas gonili i o kojima si s razlogom zadržao loše mišljenje našao u vrhu iste partije (Milan Milutinović, [Vladimir] Štambuk, a ne samo oni). Na Univerzitetu si takođe imao značajnu funkciju predsednika Saveta BU-a. Tada si se drukčije odnosio i prema Univerzitetu, a i prema nekim kolegama koji su ti u doba progona bili bliski. O toj svojoj funkciji na univerzitetu devedesetih godina u obe knjige sećanja ne kažeš ni jednu jedinu reč. Devedesetih godina, kao funkcioner SPS-a nastojao si da sprečiš politički angažman Univerziteta, a u isti

mah smatraš da je politički angažman SANU-a poželjan! Zanimalo bi me da li ti je ljudski lakše bilo kao progonjenom, u međunarodnim okvirima veoma uglednom filozofu, praksisovcu, „anarholiberalu“, ili kasnije kada si pokušao da uvodiš red u Savetu Univerziteta i među kolegama s kojima si bio progonjen i onima koji su te tridesetak godina pre branili.

M.M: Stvaranje partija bilo je fatalno i za Srbiju i za Jugoslaviju. (Ti, Zaga, Nebojša ste s vašim UJDI-jem bili prvi!⁸)

Razišli smo se 1990. Ja sam tada bio uveren da će SPS braniti ideju socijalizma jer što bi inače od mene tražio da mu pišem program? Razume se program nije jedino merilo za određenje karaktera jedne partije, ali *jeste jedno od bitnih*. U vrhu tada nije bio ni Štambuk a pogotovo ne Milutinović (on je sve vreme bio u diplomatiji). Moj uslov da uđem u Glavni odbor je da u njemu ne bude Štambuk. On je u stvari bio kod Mire Marković u JUL-u [Jugoslovenska leвица].

U Savetu Univerziteta sam se razišao s kolegama koji su već 1990. otišli *udesno*. Nije tačno da sam nastojao i bio u situaciji da sprečim angažman Univerziteta. Da sam mogao učinio bih sve da Univerzitet ne ode *udesno* – gde se i danas nalazi. Isto tako sam se u SANU 1992. ogorčeno borio da ne ode *udesno*. Ja, [Dušan] Kanazir, Kosta Mihailović, Dejan Medaković, Vasilije Krestić i neki drugi smo u tome do nedavno i uspevali. Sad u Akademiji vlada Krunski Savet (nepostojeće monarhije, masoni, rotarijanci i slični). Naravno, zalagao sam se i danas se zalažem da se SANU angažuje u odbrani nacionalnih interesa (npr. protiv agresije NATO-a, protiv otepljenja Kosova i sadašnjeg novog Statuta Vojvodine).

B.J: Korčulanska ljetna škola bila je veliki otvoreni prostor slobode u Jugoslaviji prema svetu. Veoma je doprinosila ugledu zemlje. Verovatno se sečaš naslova u zapadnoj štampi „Svetski duh na Korčuli“ i sličnih. Ne znam s čim bi poredio te dane slobodnog duha u zemlji koja se veoma trudila oko svog međunarodnog ugleda. Oficijelna propaganda prema inostranstvu, kao što su bili skupovi u Cavtatu, nisu ni bleđa slika tog osećanja slobodnog duha. Možda ima preterivanja u ovoj mojoj proceni, pa bi me zanimalo kako ti gledaš na međunarodni ugled škole.

M.M: Slažem se i u oceni međunarodnog ugleda Korčulanske škole i kritici onog „pobačaja“ koji se zove Cavtat.

⁸ Zagorka Golubović i Božidar Jakšić nisu pristupili Udruženju za jugoslovensku demokratsku inicijativu.

B.J: U *Jurišu na nebo*, [knjiga prva,] str. 116 i druge⁹, na primer, sećaš se atmosfere Korčulanske ljetne škole i pominiš neke svoje kolege u ne baš prijatnom kontekstu ([Veljka] Koraća i Kangrgu, na primer). Ja sam gledao spiskove pozvanih učesnika KLJŠ i slatko se smejao, jer u tim spisovima nema predstavnika jedne kategorije učesnika koju bih na svom „bosanskom, ha, ha, jeziku“, nazvao „taster efendijama“, dakle ljudi koji su za UDB-u [Uprava državne bezbednosti], ideološke komisije, marksističke centre pravili „izveštaje“ o referatima i diskusijama, učesnicima i njihovim neformalnim razgovorima, uključujući i fotografije učesnika. S obzirom na veliku sposobnost i oštrinu tvojih uvida, pretpostavljam da si i sam takve tipove zapažao. Da li misliš da ih je neformalna atmosfera škole zbunjivala i da su u osnovi njihovi „izveštaji“ bili sasvim bespredmetni?

M.M: Ja sam te ljude zvao „careve oči i uši“. Ne znam kakvi su to bili izveštaji ali bi ih razlikovao po stepenu malignosti. Najgori su bili onog sarajevskog dripca, Fuada Muhića, zatim [Prvoslava] Ralića, pa onda Kardeljevih službenika (kakav je tada bio Zoran Viđević, koji je danas sasvim ozbiljan naučni radnik).

[Edvard] Kardelj je iz tih izveštaja pomalo kraduckao ideje.

B.J: Na sastanku u Zagrebu 9. juna 1979. godine, povodom razmatranja mogućnosti obnove *Praxisa* ili pokretanja novog časopisa donet je zaključak koji su potpisali učesnici „da oni koji žele mogu pokrenuti novi časopis *Praxis International* (ili pod bilo kojim drugim imenom) a da sami saradnici odluče da li će ili neće saradivati u tom časopisu“. Taj „papir“ nisam imao prilike da vidim, ali ne sumnjam da je postojao. Pretpostavljam da će se sigurno naći u Gajinim „papirima“ koji još uvek nisu dostupni javnosti. To je čini se, definitivni razlaz! Da li je tako?

M.M: To je bio korak ka razlazu. Do konačnog razlaza je došlo kad su, kasnije, Zagrebčani odbili da na bilo koji način učestvuju u Savetu i saraduju svojim radovima, napokon, kad su odbili da nam stave na raspolaganje spisak pretplatnika *zajedničkog* časopisa *Praxis*. (To smo svi ocenili kao ružan nekolegijalan gest.)

B.J: Zagrebačke kolege, izuzev Rudija Supeka, bile su protiv pokretanja novog časopisa koji bi asociirao na *Praxis* i odbile su saradnju u tom novom časopisu, čak poremetivši odnose sa Rudijem. Navodili su i tri razloga za svoje stanovište koje ti korektno izlažeš i u JNN, kao i u rukopisu druge knjige. Međutim, u rukopisu druge knjige dodaješ da su njihovi razlozi služili samo kao „pokriće“ njihovog prethodnog pristanka na obustavu

⁹ Videti str. 112–117.

Praxis i KLJŠ koju im je ponudilo hrvatsko političko rukovodstvo u zame-
nu za opstanak na Sveučilištu. Taj svoj stav ne potkrepljuješ argumentima
niti navodiš izvore ili dokaze. S Rudijem sam bio veoma blizak i jako sam
ga dobro poznao, a i Gajo mi ni na koji način nije bio stran. Apsolutno
sam uveren da njih dvojica na takav „dogovor“ nisu mogli pristati ni pod
kakvim uslovima. Navešću jedan primer: kada se Rudi posvađao sa KP
Francuske, čiji je član bio, i vratio se u Zagreb, Vladimir Bakarić mu je po-
nudio da od *zagrebačkog* sveučilišta napravi *hrvatsko* sveučilište. Rudi je to
sa indignacijom odbio i došao u Beograd, zaposlivši se u Institutu društven-
nih nauka. Kao učesnik pokreta otpora i logoraš iz Buhenalda dobio je i
francusku nacionalnu penziju. Smatrati da će takva ličnost svoja uverenja
„prodati“ za mesto na univerzitetu je prosto nepojmljivo. A Gajina stame-
nost apsolutno govori da je takva „nagodba“ bila nemoguća.

M.M: Nemoj se ponašati kao vernik. Istražuj pa ćeš se uveriti.
Sve što kažeš o Rudiju je tačno ali on u ovome nije učestvovao.

Gajo jeste „stamen“ ali je ovde bila reč o tome da li će moći da
održe vezu sa studentima i da produže da rade na univerzitetu ili da
budu bačeni u potpunu izolaciju. Ja njima ništa ne prebacujem niti je
za moralnu osudu to što su radili. A oni su faktički sami odlučili da
prekinu i dalje izdavanje *Praxis*a i dalje održavanje Korčulanske
škole. Kako to objašnjavaš?

Ja i ostali članovi Beogradske *Praxis* grupe im zameramo što
nas nisu obavestili šta je bio stvarni razlog obustavljanja, već su nam
davali izmišljene razloge koje smo lako obarali i celo vreme se čudili
šta se to dešava s njima.

B.J: *Praxis International*, pokrenut 1981. godine pod tvojim uredni-
štvom, gasi se desetak godina kasnije. U poslednjem broju objavljeno je
jedno saopštenje tim povodom. Tome je prethodila oštra tvoja rasprava sa
Mađarima u Njujorku. Bio bih ti zahvalan da mi kažeš nešto više o toj ra-
spravi i kako gledaš na završnu informaciju o gašenju tog časopisa, pod
uredništvom Svetinim i Šejle Benhabib [Seyla Benhabib]!

M.M: Mađari (Agneš, Andre Arto i drugi [Agnes Heller, An-
drew Arato]) tražili su promenu identiteta časopisa, novu platformu i
novi savet. Smatrali su da smo Sveta i ja „reform komunisti“ i da ča-
sopis ne može više biti „marksistički“ i „socijalistički“.

Neko mi je uzeo taj poslednji broj i ne sećam se šta piše u
saopštenju poslednjeg broja. Kraj časopisa je bio neminovan, ne to-
liko zbog ovog sukoba već zato što je razbijena zemlja i desio se rat.
U višepartijskom sistemu ovakav časopis više nije bio moguć.

